

karşılaştırma yapılırken nas için kullanılan “asıl sevk amacı” ifadesi de şâriin zâhirdeki anlamı hiç kastetmediğini değil asıl kastının bu olmadığını belirtmektedir. Zâhirin hükmü aksi yönde delil bulunmadıkça bu mânaya göre amel edilmesi, âm ise tahsis, mutlak ise takyit edilmemesi, hâs ise konduğu mânanın dışına çıkarılmamasıdır. Nassın da hükmü bu olmakla birlikte zâhire göre daha açık olduğundan aralarında teâruz bulunması durumunda nas- sının hükmü zâhire tercih edilir.

Öte yandan zâhir İslâmî literatürde yaygın biçimde varlık ve olayların görünen yüzünü ve dinî metinlerin literal anlamını belirtmek için kullanılır, zıddı olan bâtınla birlikte önemli bir kavram ikilisi oluşturur. Şâtıbî, şâriin maksadının nasıl bilineceği ve kastetmediklerinden nasıl ayrt edileceği sorusunun akli ihtimallere göre üç şekilde cevaplandırılabileceği noktasından hareketle, nasların anlaşılması konusunda İslâm muhitinde ortaya çıkan eğilimleri tanıtırken özetle şu açıklamaları yapar: 1. Şâriin maksadını bildiren bir delil olmadan bu bilinemez. Bu delil ise ancak kavli tasrihtir. Böyle olunca lafızların vazolundukları lügat anlamları gerektirdiği halde tümevarımın gerektirdiği mânaları araştırma yoluna girilmemeli, sözde açık biçimde ifade edilenle yetinilmelidir. Bu yaklaşım şu iki düşünceden birini beraberinde getirmektedir: Ya yükümlülük içeren hükümlerde kulların maslahatları asla gözetilmemiştir veya bazılarında gözetilmiş olsa bile kulların maslahatlarının gözetilmesi gerekli değildir; zira bu maslahatların mahiyeti kullar tarafından ya tam mânasıyla bilinmemekte veya hiç kavranmamaktadır. Bu düşüncenin doğruluğunun pekiştirilmesiyle kıyasa göre hüküm vermenin câiz olmaya- cağı sonucuna ulaşılır. Re'y ve kıyası kötülleyen deliller de bu sonucu destekler niteliktedir. Bu yaklaşımın özü mutlak olarak zâhirle yetinilmesidir. Bu ise şâriin maksatlarını bilme yollarını zâhirî mânalarla ve naslarda düzenlenenlerle sınırlı tutan Zâhirîler'in görüşüdür. Bu görüşün olduğu gibi kabul edilmesi aşırı bir uçta kalmak demektir ki şeriat bu hususun tam olarak onların dedikleri gibi olmadığına tanıklık etmektedir. 2. Öncekine göre diğer uçta yer alan başka bir anlayış vardır ki bunu ikiye ayırarak açıklamak gerekir. Birincisi, şâriin maksadının ne nasların zâhirinde ne de onlardan anlaşılmalarda aranmaması gerektiği, asıl maksadın bunla-

rın arkasında gizli bulunduğu iddiasıdır. Bu anlayış şeriatın tamamını kapsar biçimde işletilince sonunda nasların zâhirinde şâriin maksadını bilmeyi sağlayacak bir tutamak kalmaz. Bu da şeriatı iptal etmek isteyen Bâtınîler'in görüşüdür. Onlar benimsedikleri mâsum imam görüşünü koruyabilmek ve inançları gereği ona olan ihtiyacın kaçınılmazlığını ortaya koyabilmek için nasları ve şer'î hükümlerin zâhirî yönlerini değersizleştirme yolunu tutmuşlardır. İkincisi de şâriin maksadının nazarı mânalar dikkate alınarak anlaşılabilceği, zâhirilere ve naslara ancak bunlarla birlikte itibar edileceği, eğer nas nazarı mânaya ters düşerse terkedilip nazarı mânanın önceleneceği yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, ya mutlak biçimde maslahatların gözetilmesinin gerekli olduğu yahut bunu gerekli görmemekle birlikte şer'î lafızların nazarı mânalara tâbi olmasını sağlamak üzere mânaların (hükümlerin gayeleri) sağlam biçimde tesbit edilip hakem kılınması düşüncesine dayanmaktadır. Bu görüş de kıyasta aşırı gidip onu naslara önceleyenlerin görüşü olup birinci kısmın karşısında bulunan diğer bir ucu oluşturmaktadır. Şâtıbî'nin görüşlerini şerheden Abdullah Dıraz bu görüşün sahipleri hakkında bir açıklama yapmadığı gibi Şâtıbî'de makâsid konusunu özel olarak inceleyen birçok yazar onun bu konudaki eğilimlerle ilgili kuşatıcı bakışını takdirle anmalarına rağmen bu gruptakilerle kimlerin kastedildiğine değinmemekte, M. Tâhir İbn Âşûr ise Şâtıbî'nin sözlerini özetlerken bu eğilimden hiç söz etmemektedir (*Makâşidü's-şer'ati'l-İslâmiyye*, s. 22; bu konuda bazı yorumlar için bk. Hammâdî el-Ubeydî, s. 125; Abdülkerim Hâmidî, s. 61-67). Şâtıbî'nin ifadeleri dikkatle incelendiğinde onun burada nasların ruhunu, bunlardan çıkan ilkeleri ve özellikle maslahat ilkesini lafızlara önceleyen yaklaşımı kastettiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra özellikle Tûfî üzerinden savunusu yapılmaya çalışılan bu yaklaşımın fıkıh usulü literatüründe belirgin bir yer tutmadığı görülmektedir. 3. Şeriatın kendi içinde çatışma ve çelişme olmaksızın tek bir nizam üzere işleyebilmesi için mânanın da nassın da ihlâle uğramayacağı biçimde her iki bakış açısının birlikte dikkate alınması. Derin ilim sahibi âlimlerin çoğunluğu bu yolu izlemiş olup şâriin maksadını bilme hususunda esas alınması gereken ölçü de budur (*el-Muvâfakât*, II, 391-393; ayrıca bk. BÂTİN İLMİ).

BİBLİYOGRAFYA :

Debûsi, *Takvîmü'l-edille* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1421/2001, s. 116-117; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dimaşk 1384/1964, I, 319-320; Bâcî, *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-uşûl* (nşr. Nezîh Hammâd), Kahire 1420/2000, s. 42-43; Ebû'l-Usr el-Pezdevî, *Kenzü'l-vûşûl* (Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* içinde, nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1417/1997, I, 123-134; Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1393/1973, I, 163-165; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, Bulak 1324, I, 345, 384-385; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1417/1997, I, 123-134; Sadrüşşerîa, *et-Tauzîh şerhu't-tenkîh* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1419/1998, I, 274-276; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 275-279, 391-393; Teftâzânî, *et-Telûih* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1419/1998, I, 274-276; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, İstanbul 1292, s. 98-99; Zeynüddin İbn Nuceym, *Fethu'l-gâffâr bi-şerhi'l-Menâr*, Kahire 1355/1936, I, 112-113; İzmirî, *Hâşiye 'ale'l-Mir'ât*, İstanbul 1309, I, 397-401; M. Tâhir İbn Âşûr, *Makâşidü's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Tunus 1978, s. 22; M. Edîb Sâlih, *Tefsîrû'n-nusuş fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, I, 139-226; M. Mustafa Şelebî, *Uşûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut 1406/1986, s. 447-449; Hammâdî el-Ubeydî, *eş-Şâtıbî ve makâşidü's-şer'ati*, Beyrut 1412/1992, s. 125; Ahmed er-Reysûnî, *Nazariyyetü'l-makâşid 'inde'l-İmâm eş-Şâtıbî*, Herndon 1412/1992, s. 271-273, 317-318; Mecdî Muhammed Muhammed Âşûr, *eş-Sâbit ve'l-mütegayyir fi fikri'l-İmâm Ebî İshâk eş-Şâtıbî*, Dübey 1423/2002, s. 136-140; Abdülkerim Hâmidî, *Devâbit fi fehmi'n-nas*, Katar 2005, s. 61-67; Wael Hallaq, “Zâhir”, *EI²* (İng.), XI, 388-389.

İBRAHİM KÂFİ DÖNMEZ

ZAHİR-İ FÂRYÂBÎ

(ظهير فاريابي)

Ebû'l-Fazl Zahîrüddin Tâhir
b. Muhammed Fâryâbî
(ö. 598/1201)

İranlı kaside şairi.

551 (1156) yılı civarında günümüzde Afganistan sınırları içinde kalan Cûzcân bölgesinde Belh şehri yakınlarındaki Fâryâb'da (bugünkü Devletâbâd) doğdu. “Sadrü'l-hükemâ” ve “Melikü'l-keâm” unvanları ile tanınmış, şiirlerinde genellikle “Zâhir” mahlasını kullanmıştır. İlk eğitimini doğduğu yerde aldı. Daha sonra gittiği Nişâbur'da altı yıl boyunca Arap edebiyatı, felsefe, matematik ve astronomi öğrenimi gördü. İlk şiirlerini de burada yazmaya başladı. Nişâbur Emiri Adudüddin Doğan Şah b. Müeyyed'in sarayına intisap ederek kendisi ve vezirleri için methiyeler yazdı. Edebî ilimler yanında akli ilimlere olan vukufu onu bu konularla ilgili tartışmaların içine çekti. Şair Enverî'nin 581 (1185)

ZAHİR-İ FÂRYÂBÎ

yılında, tarih belirterek beş veya yedi gezegenin Mizan (Terazi) burcunda bulunmasından dolayı büyük bir fırtına kopacağı ve her yeri harap edeceği şeklindeki iddiasına karşı çıkarak bunun gerçekleşmeyeceğine dair bir risâle kaleme alıp Doğan Şah'a gönderdi. Risâlenin Doğan Şah tarafından kabul görmemesi üzerine Zahîr şikâyet mahiyetinde bir kaside, birkaç kıta ve bir rubâî yazarak hükümdara sundu. Ancak gerçekleşmeyeceğini iddia ettiği fırtına yıkıcı şiddette olmasa da 29 Cemâziyelâhîr 582 (16 Eylül 1186) tarihinde meydana geldi. Doğan Şah'ın 582'de (1186) ölümünün ardından Nişâbur'dan ayrılan Zahîr İsfahan'a gitti. Orada Şâfîî âlimi Sadreddin Abdüllatif el-Hucendî ile tanıştı ve onun yanında kaldığı bir buçuk yıl boyunca kaside yazmaya devam etti. 585 (1189) yılı başlarında Mâzenderan'a ve oradan Azerbaycan'a geçti. Önce Bâvendiler'den Mâzenderan Hükümdarı Hüsameddin Erdeşir b. Hasan'ın, daha sonra Azerbaycan'da İldenizliler'den Atabek Muzafferüddin Kızılarslan Osman'ın, onun vefatının ardından yeğeni Atabek Nusretüddin Ebû Bekir'in hizmetine girdi. Atabek Ebû Bekir'den destek gördü ve onun hakkında birçok kaside kaleme aldı. Bu sırada Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'u methettiği şiirler yazdı. Ömrünün sonlarına doğru şiir söylemekten vazgeçti ve Tebriz'de inzivaya çekildi. Vefatında Tebriz'in Surhâb denilen şairler mezarlığına defnedildi.

Nizâmî-i Gencevî, Hâkânî-i Şîrvânî, Cemâleddîn-i İsfahânî, Evhadüddîn-i Enverî, Mücîrüddîn-i Beylekânî, Esîrüddîn-i Ah-sikeşi ve Felekî-i Şîrvânî gibi ünlü şairlerin çağdaşı olan Zahîr, hiciv şiirleriyle tanınan Reşîdî-i Semerkandî'nin de talebesidir. Birçok kaynakta Zahîr'in şiirlerinin güzelliğinden söz edilir ve şiirdeki mahareti övülür. Onun asıl edebî gücü ve sanatı kasidelerinde görülür. Kasidelerinde aşırı derecede mübalağaya, yeni mazmun ve mânalara sıkça yer vermiştir. Bu husus özellikle Doğan Şah'ın emri üzerine yazdığı "gevher" redifli kasidesinde açıkça görülür. Kasidelerine çoğunlukla tegazzül veya tabiatı, mâşukun güzelliğini ve sabahı tavsif ederek başlar. Kasidede kendine has bir üslûbu vardır. Birçok methiye yazmakla birlikte zaman zaman methiyeciliği kınanmış, bu tür şiirleri söylemekten dolayı pişmanlık duyduğunu söylemiştir. Emir Hüsrev-i Dihlevî *Gurretü'l-kemâl* adlı eserinde Zahîr'i özel bir üslûp icat eden Senâî, Enverî ve Nizâmî gibi büyük şairler arasında zikreder. Gazelde de başarılı sayılan

Zahîr bu türde aşk konularının yanında öğretici, öğüt verici ve tasavvufî ilgilî şiirler de kaleme almıştır. Gazelleri Sa'dî-i Şîrâzî'nin yazdıkları kadar güzel değilse de başta Sa'dî olmak üzere Hâfız-ı Şîrâzî ve Molla Câmî gibi şairler tarafından taklit edilmiştir. Nitekim şiirleri hakkında bir atasözüne haline gelen, "Eğer Zahîr'in divanını bulursan Kâbe'de bile olsa onu çal" sözü onun şiirlerine olan rağbeti gösterir.

Zahîr'in divanı ölümünden kısa bir süre sonra Şems-i Sücâsî (ö. 602/1205-1206) tarafından bir araya getirilmiştir. Kütüphanelerde halen yetmiş sekiz yazma nüshası bilinen divan çeşitli yerlerde basılmış (Kalküta 1245; Kampur 1285; Leknev 1295, 1307, 1331; Bombay 1912). Şeyh Ahmed Şîrâzî (Tahran 1324), Takî Bîniş (Meşhed 1337, 1345 hş.), Hâşim Razî (Tahran 1338 hş.) ve Asgar-ı Dâdbih (Tahran 1381 hş.) tarafından neşredilmiştir. Şiirleri Şems-i Tabesî ile (ö. 626/1229) Zahîr-i İsfahânî'nin şiirleriyle karıştırıldığından bazı matbu nüshalarda 5848 beyte kadar çakırılmıştır. Son olarak Emir Hasan-ı Yezdgerdî'nin yazma ve basma nüshaları karşılaştırarak *Divân-ı Zahîrüddîn-i Fâryâbî* adıyla yaptığı neşirde (Tahran 1381 hş.) seksen bir kaside, 106 kıta, dört terkibi-bend, iki müemmma', on gazel, iki mesnevi, 100 rubâî yer almakta ve divan toplam 3717 beyitten meydana gelmektedir. Bir kaside ile bir kıta Arapça'dır. Zahîr'in rubâiyâtı Rahîm İbrâhim tarafından küçük bir kitap halinde yayımlanmıştır (Karaçi 1377).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân* (nşr. Muhammed Ramazanî), Tahran 1320 hş., I, 120-121; Avfî, *Tezkire-i Lübâbül-elbâb* (nşr. Muhammed-i Abbâsî), Tahran 1361 hş., s. 785-794; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (nşr. Abdülhüseyn Nevâî), Tahran 1364 hş., s. 737-738; Devletşah, *Tezkiretü's-su'arâ'* (nşr. Muhammed-i Abbâsî), Tahran 1337 hş., s. 122-128; Ali Şîr Nevâî, *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâ'is* (trc. Hakîm Şah Kazvîni - M. Fahrî-yi Herâtî, nşr. Ali Asgar Hikmet), Tahran 1363 hş., s. 339-341; Emîn-i Ahmed-i Râzî, *Tezkire-i Heft İklim* (nşr. Seyyid Muhammed Rızâ Tahîrî [Hasret]), Tahran 1378 hş., II, 588-592; Kudretullah Han Gûpâmevî, *Tezkire-i Netâ'icü'l-efkâr*, Bombay 1336 hş., s. 445-447; Rızâ Kuli Han Hîdâyet, *Tezkire-i Riyâzü'l-ârifin* (nşr. Ebû'l-Kâsım Râdfer - Gîtâ Uşîdarî), Tahran 1388 hş., s. 453; İbn Yûsuf-ı Şîrâzî, *Fihrist-i Kitâbhâne-i Medrese-i Âlî-yi Sipehsâlâr*, Tahran 1316-18 hş., II, 631-635; Rızâzâde-i Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1342 hş., s. 188-189; Ahmed-i Münzevî, *Fihrist-i Nüşâhâ-yi Haftî-yi Fârsî*, Tahran 1350 hş., III, 2421-2425; Hânabâbâ, *Fihrist*, II, 2336-2337; Abdürresûl Hayyâmpûr, *Ferheng-i Sûhanverân*, Tahran 1340 hş., s. 598; Ağâ Büzürg-ı Tah-rânî, *ez-Zer'â ilâ teşânîfi's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, IX, 659-660; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, Tahran 1373 hş., II, 750-764;

M. Ali Müderris, *Reyhânetü'l-edeb*, Tahran 1374 hş., IV, 75-76; Fr. de Blois, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, London 2004, s. 460-464; Ali Muhammed Hüner, "Seyrî der Divân-ı Zahîr-i Fâryâbî", *Âyine-i Pijûheş*, sy. 83, Kum 1382 hş., s. 25-35; M. Nazîf Şahinoğlu, "Zahîr-i Fâryâbî", *İA*, XIII, 451-455; J. T. P. de Bruijn, "Fâryâbî", *Elr.*, IX, 382-383; Cl. Huart - [J. T. P. de Bruijn], "Zahîr-i Fâryâbî", *EP²* (İng.), XI, 392-393.

MEHMET ATALAY

ZÂHİR el-FÂTİMÎ

(الظاهر الفاطمي)

Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hâkim-Biemrillâh
el-Mansûr b. el-Azîz-Billâh
Nizâr el-Fâtımî
(ö. 427/1036)

Fâtımî Halifesi
(1021-1036).

10 Ramazan 395'te (20 Haziran 1005) Kahire'de doğdu. Babası Hâkim-Biemrillâh'ın 27 Şevval 411'de (13 Şubat 1021) öldürülmesi üzerine onun kız kardeşi Sittülmülk, Hâkim'in veliahdı, amcasının oğlu ve Dımaşk Valisi Ebû'l-Kâsım Abdürrahîm (Abdurrahman) b. İlyâs'ın yerine halifenin oğlu Alî'yi Zâhir-Liî'zâzîdîni'llâh lakabıyla halife ilân ettirdi (10 Zilhicce 411 / 27 Mart 1021). Zâhir halifeliğinin ilk yıllarında akıllı ve iyi bir idareci olan halası Sittülmülk'ün vesâyetinde kaldı. Sittülmülk, Hâkim'in öldürüldüğü günlerde devlet bürokrasisinin önemli yerlerinde bulunan şahsiyetlere maddî destek sağlayarak onlardan gelmesi muhtemel muhalefeti engelledi, askerlere para dağıtıp onları da memnun etti; Veliht Ebû'l-Kâsım'ı bir hile ile Suriye'den Mısır'a getirterek öldürttü (Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, s. 368). Ardından Hâkim-Biemrillâh'ın katili olduğunu iddia ettiği, Kütâme şeyhlerinden ve ordu kumandanlarından Seydüldevle Hüseyn b. Devvâs'ı katletti (İbnü'l-Cevzî, XV, 142-143). İlk zamanlar kendisinden faydalandığı Hatîrülümülk Ebû'l-Hüseyn Ammâr b. Muhammed'i de ortadan kaldırdıktan sonra ülke yönetimine tek başına hâkim oldu. Hâkim-Biemrillâh'tan beri Bizans İmparatoru II. Basileios ile süregelen anlaşmazlıklara son vermek isteyen Sittülmülk, barış görüşmelerini yeniden başlattı. Ancak onun 11 Zilkade 413'te (5 Şubat 1023) ölümüyle bu teşebbüs sonuçsuz kaldı. Sittülmülk'ten sonra iktidarı 418'de (1027) vezir tayin edilen Necîbüddeve Ebû'l-Kâsım Alî b. Ahmed el-Cercerâî ele geçirdi (Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, s. 379). Cercerâî, genç halifeyi devre dışı bırakıp kendileriyle birlikte hareket ettiği birkaç